

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-2. С. 368-374.

УДК 348.98

ПРОБЛЕМИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ У СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Шевчук В. М.

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна*

Досліджуються проблеми формалізації процесу розслідування злочинів. Запровадження ідеї формалізації, створення і пропонування відповідних шаблонів у вигляді програм і алгоритмів жодним чином не повинно протиставлятися творчому підходу слідчого. Розроблення і застосування типових тактичних операцій як засобів формалізації процесу розслідування сприятиме підвищенню їх ефективності.

Ключові слова: формалізація процесу розслідування злочинів, тактична операція як засіб формалізації процесу розслідування, формалізація криміналістичних знань, криміналістичні програми та алгоритми.

У криміналістичній доктрині останнім часом спостерігається досить чітка активізація не тільки розроблення і впровадження найефективніших тактичних засобів, прийомів і методів кримінального провадження, а й формалізації криміналістичних знань та їх застосування у слідчій та судовій практиці. У зв'язку з цим правильно зазначає Шепітько В. Ю., що важливими завданнями криміналістики в нових умовах виступають: 1) формалізація криміналістичних знань; 2) уніфікація криміналістичних рекомендацій щодо прагматичних цілей; 3) виконання актуальних запитів практики й оперативне впровадження запропонованих наукою інноваційних розробок [1, с. 31].

При цьому формалізація розглядається як спосіб підвищення об'єктивності діяльності слідчого [2, с. 172], як засіб реалізації положень низки окремих криміналістичних теорій, як необхідна умова створення криміналістичних інформаційно-пошукових систем [3, с. 48]. Вона допомагає глибше осмислити і зрозуміти процес розслідування, з'ясувати чинники, що зумовлюють його успіх і забезпечують опрацювання криміналістичних алгоритмів і програм розслідування (судового провадження) [4, с. 109]. Формалізація, органічно вплітаючись і доповнюючи існуючі методи криміналістики, становить собою одну з можливостей вдосконалення пізнавальної діяльності. Розвиваючи наявну систему методів за рахунок формалізованих процедур, можна досягти значно більшої глибини пізнаваних явищ, підвищити ефективність процедур розслідування, здійснити перетворення криміналістичного знання в бік більшої систематизації і структурування, підвищуючи тим самим прогностичну функцію існуючих теоретичних побудов [5, с. 21-22].

Виокремлення і становлення проблеми формалізації криміналістичних знань як складової частини криміналістики можна розглядати як приклад реалізації одного із законів розвитку цієї науки – закону зв'язку і спадкоємності між наявними криміналі-

стичними концепціями. Серед причин, що зумовлюють потребу формалізації розслідування злочинів (судового провадження) та окремих елементів, слід виокремити, в першу чергу, вимоги практики щодо оптимізації слідчої та судової діяльності, підвищення рівня теоретичного забезпечення процесу розслідування та судового розгляду злочинів. Як слушно зауважує Журавель В. А., проблеми оптимізації процесу розслідування стимулювали вчених і практиків звернутися до проблеми формалізації слідчої діяльності [6, с. 100]. Шаталов О. С. зазначає, що потреба у формалізації процесу розслідування злочинів виникла досить давно, але головне, що вона зберігається й зараз [7, с. 145]. І тому одним із завдань сьогодення є необхідність здійснення вагомого кроку щодо вдосконалення засобів і методів практики розслідування та судового провадження за рахунок формалізації як потужного інструменту наукового пізнання.

Незважаючи на важливості і актуальності зазначеної проблематики, слід звернути увагу на те, що в теорії криміналістики й у слідчій та судовій практиці щодо можливостей її реалізації існує ціла низка невирішених питань, які вимагають окремого самостійного дослідження і поглибленого осмислення. Як видається, головним недоліком впровадження формалізації у судово-слідчу практику можна вважати те, що ця процедура здійснюється без належного теоретичного обґрунтування. Як указує Шаров В. І., наукові праці, які присвячені дослідженню формалізації, мають здебільшого емпіричний характер, їм бракує розробок, що створюють методологічні підстави для наукових пошуків у цій галузі знань [8, с. 14]. Йдеться про необхідність виокремлення об'єктів формалізації, визначення її принципів і меж реалізації, з'ясування співвідношення формалізації і творчих засад у діяльності слідчого та ін. Так, потребує більшої уваги вивчення тактичної операції як засобу формалізації процесу кримінального провадження.

Належне вирішення поставлених питань передусім передбачає необхідність з'ясування поняття «формалізація» та його ознак. У загальноживаному значенні термін «формалізація» трактується як представлення якої-небудь змістовної галузі (знань) у вигляді формальної системи. Формалізований, тобто такий, що використовує лише форму і не приділяє значення змісту; формалізувати робити формальним, надавати чому-небудь установленій, прийнятій форми, застосовувати формальний метод дослідження [9, с. 1544]. У філософському тлумаченні формалізація – це логістика, під якою розуміється сучасна форма логіки, яка відрізняється від старої, традиційної логіки перш за все своєю формалізованістю (тобто бере до уваги не змістовне значення окремих висловлювань, а лише їх синтаксичні категорії, структурні зв'язки) і тим, що її основним методом виступає логічне обчислення [10, с. 245-246]. У логіці це поняття означає шлях дослідження яких-небудь об'єктів, коли їх зміст пізнається за допомогою виявлених елементів його форми [11, с. 646-648]. Отже, формалізацію потрібно розглядати як подання певних знань, у вигляді формальної системи, в якій береться до уваги не змістовне їх значення, а лише формалізована форма. Це процес викладення професійних знань формальною або частково формальною мовою. При цьому до об'єктів вивчення передбачається застосування формального методу дослідження.

У криміналістиці висловлювалися певні міркування стосовно поняття формалізації. Так, Селіванов М. О. наголошує, що особливо широкі можливості метод формалізації має при розробленні типових програм вирішення окремих завдань розслідування, які умовно можна назвати окремими програмами. Якщо загальні програми

відбивають більш-менш повні методики розслідування певних видів злочинів, то окремі призначені для вирішення локальних слідчих завдань побудови версій, встановлення способу вчинення або приховування злочину, причин та умов, які йому сприяли, розшуку злочинця або викрадених ним цінностей тощо [12, с. 62-63]. Шаров В. І. стверджує, що формалізація виступає формою не тільки представлення знань про об'єкт дослідження, а й форма вираження процедур і дій, логічної їх послідовності. Перше асоціюється з формальною системою як особливою формою подання знань, друге становить собою своєрідний алгоритм, певною мірою зумовлений тими засобами і способами дії, що використані [13, с. 13-21]. Шаталов О. С. зауважує, що формалізація полягає у вираженні професійних знань формальним способом, обумовленим формальною мовою. При цьому суб'єкт формалізації має мати повне уявлення про те, яким чином у кожному окремому випадку необхідно формалізувати вирішення слідчого завдання [14, с. 167].

На нашу думку, формалізація – це процес відображення знань про певний об'єкт пізнання, що ґрунтується на формально-логічному підході й полягає у наданні абстрактним положенням конкретної форми шляхом використання формальної мови. Формалізація це особлива форма розумової діяльності, яка здійснюється за допомогою операцій зі знаками. Результатом формалізації є відтворення оригіналу в іншій формі за допомогою властивостей іншої системи. Влучною характеристикою цього процесу перетворення змісту на спеціальну (формальну) мову, на символи-знаки, як вважає Шаров В. І., виступають абстрагування й узагальнення, а засобом вираження спеціальна система символів [15, с. 22-28].

У спеціальній літературі науковцями приділялася певна увага процесу формалізації розслідування злочинів як засобу оптимізації слідчої діяльності, підвищення ефективності останньої за рахунок об'єктивності зібраних доказів, скорочення строків, економії часу й інтелектуальних зусиль слідчого. Методологія формалізованого опису інформаційної структури розслідування у вигляді ієрархічної конструкції взаємопов'язаних подій інтегрує в єдину систему діяльність як із розслідування злочинів, так і з підготовки і вчинення злочинів [16, с. 9]. У зв'язку з цим науковцями стали висловлюватися пропозиції щодо необхідності розроблення і впровадження у практику відповідних програм й алгоритмів дій слідчого (алгоритмічних схем), які за рахунок деталізації й раціоналізації слідчої діяльності здатні сприяти підвищенню ефективності збирання доказів [17, с. 100].

Завдання алгоритмізації полягає в тому, щоб, використовуючи наукові рекомендації криміналістики, передовий досвід слідчої практики, полегшити працівникам слідчих органів прийняття правильних та оптимальних рішень у найбільш складних ситуаціях [18, с. 169-174]. Водночас активне втілення в життя програм розслідування й алгоритмічних схем дій слідчого передбачає важливість реалізації низки заходів з узгодження потреб практики й рівня відповідних наукових розробок. В основі теоретичної концепції криміналістичної алгоритмізації і програмування розслідування лежить ідея формалізації пізнавальних процесів, яка дає змогу плідно поєднувати притаманну їй суворість з індивідуальними інтелектуальними можливостями суб'єктів розслідування.

Не вдаючись до аналізу викладених позицій науковців, варто зауважити, що до недавнього часу робота з формалізації виявлялася лише в розробленні алгоритмів і програм,

які формалізують: 1) слідчу діяльність та розслідування окремих видів злочинів у цілому; 2) судову діяльність та судовий розгляд окремих видів злочинів у цілому; 3) відповідні слідчі (розшукові), оперативно-розшукові, судові дії та ін.; 4) реалізацію системи тактичних прийомів; 5) слідчі (судові) ситуації; 6) прийняття рішення. При цьому різниця між алгоритмом і програмою головним чином полягає в ступені формалізованості, об'єктах і сфері реалізації. Так, на думку Журавля В. А., криміналістичний алгоритм слід розглядати як науково обґрунтований припис щодо виконання лише в завданому порядку системи послідовних операцій, рекомендованих слідчому для розв'язання завдань певного типу, що виникають під час розслідування. У свою чергу програма розслідування – це певна сукупність як приписів (криміналістичних алгоритмів), так і правил рекомендаційного характеру. У зв'язку із цим вона представлена у відповідному схематичному вигляді, має більш узагальнену структуру порівняно з алгоритмом і за своїм змістом менш формалізована, аніж останній [19, с. 130-131].

У сучасних умовах і реаліях боротьби зі злочинністю серед засобів формалізації особливо значення набувають тактичні операції, які за своєю природою розглядаються як обумовлені слідчою ситуацією системи слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів алгоритмічного характеру, об'єднаних єдиною метою для вирішення окремого тактичного завдання. Тобто алгоритмічність є однією з істотних ознак тактичної операції, що зумовлює процес їх побудови і реалізації. На цю ознаку як відправну прямо вказують окремі науковці при визначенні поняття тактичної операції і з'ясуванні природи цього тактичного комплексу.

Варто зазначити, що останнім часом у криміналістиці розроблені й досліджені деякі напрямки, що стосуються тактичних операцій. Вони спираються на основні принципи формалізації, а саме на методологічні підстави й особливості застосування програмно-цільового методу [20] та криміналістичного матрицювання [21, с. 9]. У наукових криміналістичних джерелах теж зустрічається думка, що сутність і завдання типових тактичних операцій з урахуванням їх специфіки близькі до значення терміна «алгоритм». Такі операції становлять собою необхідні програми дій слідчого, виконують важливу методичну функцію й дозволяють обирати правильний напрямок у розслідуванні. На сучасному етапі спостерігається тенденція, пов'язана з переходом від розгляду окремих тактичних операцій до пропонування типових стосовно конкретних видів злочинів. При цьому типові тактичні операції розглядаються як структурний елемент самої програми розслідування, а їх успішна реалізація можлива за рахунок максимальної технологізації, тобто визначення жорсткої послідовності дій (кроків) із запровадження цих криміналістичних комплексів.

У свою чергу розгляд тактичної операції як засобу формалізації розслідування передбачає послідовне здійснення певних дій. Так, за результатами проведеного нами анкетування слідчих прокуратури, МВС і СБУ на запитання: «які дії становлять основу розроблення та застосування тактичних операцій як засобів формалізації розслідування?» відповіли наступним чином: 1) типізація слідчих ситуацій відповідно до певних етапів розслідування окремих видів злочинів (на цей крок вказало 56,6 % опитаних респондентів); 2) визначення до кожної ситуації вичерпного переліку типових версій і завдань, які необхідно вирішити з метою перевірки цих версій і впливу на ситуації (61,4%); 3) виокремлення в числа завдань таких, що мають чітко виражену тактичну

спрямованість і розв'язання яких можливе лише за рахунок застосування тактичних операцій як своєрідного модуля (типової моделі) (74,6%); 4) розроблення структури тактичної операції як комплексу впорядкованих дій і заходів (80,9%); 5) формування складу учасників тактичної операції, проведення розподілу їх функціональних обов'язків (65,7%); 6) визначення початку і завершення тактичної операції, а також строків виконання окремих слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів (42%); 7) здійснення тактичної операції з урахуванням розробленої структури, складу учасників, наявних ресурсів, визначених строків (90,3%); 8) підведення проміжних підсумків і внесення, за умов необхідності, корективів щодо реалізації тактичної операції з метою отримання бажаного результату (35,1%).

Отже, формалізація процесу розслідування злочинів передбачає виділення в цьому єдиному процесі чітких етапів послідовного розвитку діяльності слідчого, що визначаються загальними завданнями тактичного характеру, вирішення яких постійно повинно здійснюватись в ході цієї діяльності. Це створює умови для визначення сукупності тактичних засобів, які найдоцільніше використовувати при вирішенні кожного типового тактичного завдання. У цьому сенсі особливого значення набуває окремий криміналістичний комплекс тактична операція. Ось чому прогресивна тенденція формалізації процесу розслідування злочинних діянь може бути реалізована за умов розроблення і впровадження у практику слідчої діяльності типових тактичних операцій.

Разом з тим, запровадження ідеї формалізації, створення і пропонування відповідних шаблонів у вигляді програм і алгоритмів з метою оптимізації процесу кримінального провадження жодним чином не повинно протиставлятися творчому підходу й не позбавляти слідчого індивідуальності, професіоналізму мислення. Як зазначає Журавель В. А., «криміналістичні алгоритми і програми розслідування мають бути розроблені у такий спосіб, щоб вони стимулювали ділову активність слідчого, істотно полегшували його розумову діяльність, забезпечували швидкість прийняття ним рішень з урахуванням усіх без винятку рекомендацій криміналістики і вимог чинного законодавства» [22, с. 249].

Зазначене пересвідчує, що індивідуальність і неповторність розслідування конкретного злочину, з одного боку, і неможливість типізації «без залишку» усіх можливих ситуацій, версій, завдань і пропонування до них відповідних програм, алгоритмів, типових операцій, з іншого, не дозволяє говорити про повну «технологічність», тобто стовідсоткову формалізацію розслідування в цілому і розв'язання тактичних завдань, зокрема. У зв'язку з цим у слідчій діяльності вагомим залишається творчий підхід, де, передусім, виокремлюється вміння адаптування типових рекомендацій до умов конкретного процесу досудового розслідування та судового провадження.

Таким чином, сучасні тенденції посилення боротьби зі злочинністю характеризуються якісним удосконаленням діяльності правоохоронних і судових органів, в основу якого покладено розуміння необхідності оптимізації розслідування та судового розгляду злочинів. Тому розроблення і запровадження типових тактичних операцій як засобів формалізації процесу розслідування, як акумуляторів узагальненого досвіду слідчої та судової діяльності, сприятиме підвищенню її ефективності за рахунок упорядкованості дій при розв'язанні однотипних завдань кримінального провадження, створення відповідних умов для економії часу і зусиль слідчого.

Список літератури:

1. Шепитько В. Ю. Криминалістика в системі наукового знання: задачі і деякі тенденції в сучасних умовах / В. Ю. Шепитько // Бібліотека криміналіста. Научний журнал. – № 3 (4). – 2012. – С. 31.
2. Полевой Н. С. Криміналістическа кібернетика / Н. С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 172.
3. Белкин Р. С. Курс криміналістики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 2: Частные криміналістическіе теорії. – С. 48.
4. Шаталов А. С. Криміналістическіе алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты : монографія / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000. – С. 109.
5. Шаров В. И. Формалізація в криміналістикі. Вопросы теории и методологии криміналістического исследования : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криміналістика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. И. Шаров ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – С. 21-22.
6. Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. Журавель // Правн. часопис Донец. ун-ту. – 2010. – № 1 (23). – С. 100.
7. Шаталов А. С. Криміналістическіе алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты : монографія / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000. – С. 145.
8. Шаров В. И. Формалізація в криміналістикі. Вопросы теории и методологии криміналістического исследования : автореф. дис. на соискание учён. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криміналістика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. И. Шаров ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – С. 14.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1544.
10. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М., 2009. – С. 245-246.
11. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – С. 646-648.
12. Селиванов Н. А. Формалізованні програми рішення частних задач расследования / Н. А. Селиванов // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа : Башк. ун-т, 1989. – С. 62-63.
13. Шаров В. И. Формалізація інформаційної структури расследования преступлений / В. И. Шаров // Российский следователь. – 2003. – № 7. – С. 13-21.
14. Шаталов А. С. Криміналістическіе алгоритмы и программы: Теория. Практика. Прикладные аспекты / А. С. Шаталов. – М. : Лига Разум, 2000. – С. 167.
15. Шаров В. И. О понятии формалізації / В. И. Шаров // Актуальные проблемы в области гуманитарных наук: от теории к практике. – 2003. – Вып. 4. – С. 22-28.
16. Шаров В. И. Формалізація в криміналістикі. Вопросы теории и методологии криміналістического исследования : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криміналістика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. И. Шаров ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – С. 9.
17. Журавель В. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. Журавель // Правн. часопис Донец. нац. ун-ту. – 2010. – № 1 (23). – С. 100.
18. Коновалова В. Алгоритмізація в теорії криміналістики / В. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169-174.
19. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – С. 130-131.
20. Густов Г. А. Программно-целевой метод организации раскрытия убийств / Г. А. Густов. – СПб. : ИПК ПСР, 1993.
21. Дулов А. В. Системный подход – методологическая основа криміналістики / А. В. Дулов // Актуальні проблеми криміналістики. – Х. : Гриф, 2003. – С. 9.
22. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – С. 249.

Шевчук В. М. Проблемы формализации криминалистических знаний и их применение в следственной деятельности / В. М. Шевчук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. – С. 368-374.

Исследуются проблемы формализации процесса расследования преступлений. Возникновение идеи формализации, создание и предложение соответствующих шаблонов в виде программ и алгоритмов ни в коей мере не должно противопоставляться творческому подходу следователя. Разработка и применение типовых тактических операций как средств формализации процесса расследования преступлений будет способствовать повышению их эффективности.

Ключевые слова: формализация процесса расследования преступлений, тактическая операция как средство формализации расследования, формализация криминалистических знаний, криминалистические программы и алгоритмы.

THE PROBLEM OF FORMALIZATION OF FORENSIC KNOWLEDGE AND THEIR APPLICATION TO INVESTIGATION ACTIVITY

Shevchuk V. M.

National Law University named after Yaroslav Mudryi, Kharkiv, Ukraine

Investigates the problems of formalization of the process of investigation of crimes. The idea formalization, creation and propose appropriate template in the form of programs and algorithms in no way should opposed to the creative approach of the investigator. Development and application of the model tactical operations as a means of formalization of the process of investigation of crimes will help increase their effectiveness.

The selection and formation of formalization problems of forensic knowledge as an integral part of criminalistics can be regarded as an example of one of the laws of this science law communication and continuity between available criminalistic concepts. Among the reasons you need to formalize the investigation of crimes and its separate elements, should be first of all the demands of practice for optimization of the investigative and judicial activities, increasing the level of provision of the process of investigation and prosecution of crimes. And so one of the challenges today is the need to implement significant step in improving the means and methods of the investigation and judicial proceedings due to the formalization as a powerful tool of scientific knowledge.

Formalization should be considered as a representation of certain knowledge, in the form of a formal system, which takes into consideration not a substantive their values, and only formalized form. In other words, is the process of presentation of professional knowledge formal or partially formal language. The objects of study assumes application of formal method of research. Therefore, formalization is the process of displaying knowledge about a particular object of cognition based on the formal-logical approach is to provide an abstract situation of a specific form through the use of a formal language. Formalization is a special form of mental activity, which is implemented through operations with signs. The result of formalization is a reproduction of the original in a different form by using the properties of another system.

In modern conditions and realities of fighting crime among the means of formalization of special importance tactical operations, which by their nature are treated as arising from the investigation of the situation of the system of investigators (detective) actions, operational investigative, organizational-technical and other measures algorithmic character, united by a common goal for a separate decision of tactical tasks. That is alhorytmichnist is one of the essential features of a tactical operation, which determines the process of their construction and implementation. This criterion as a starting point out some scientists in defining tactical operations and to clarify the nature of this tactical complex.

So, formalization of the process of investigation of crimes provides for the allocation of this single process of clear stages of consecutive development of the activities of the investigator determined by the General tasks of tactical in nature, which should always be carried out in the course of this activity. This creates the conditions for determining the aggregate tactical assets, which are expedient to use in deciding each model tactical tasks. In this sense, special importance is the private forensic complex tactical operation. That is why progressive tendency of formalization of the process of investigation of criminal acts can be implemented on condition of development and introduction in practice of investigative activities typical tactical operations.

Key words: formalization of the process of investigation of crimes, the tactical operation as a means of formalizing the investigation, the formalization of criminalistic knowledge, forensic software and algorithms.